

**ДЕЯКІ МІРКУВАННЯ ПРО ФОРМУВАННЯ
СУЧАСНОЇ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ
ВІД УКРАЇНСЬКОГО «АПОКАЛІПТИЗМУ»
ДО ГЛОБАЛЬНИХ ДЕМОГРАФІЧНИХ «ПРОРОЦТВ»**

У статті зроблено спробу подивитися на перспективи розвитку європейської спільноти та її українського компоненту крізь призму поглядів двох сучасних мислителів – Мирослава Мариновича та Йорана Терборна. Спираючись на їхні висновки й на тойнівське розуміння взаємозв'язку між цивілізацією і релігією, автор у загальних рисах окреслює, які завдання стоять перед Європою в контексті інтеграційних процесів не лише в політичній чи економічній, а й у релігійно-культурній площині. Європейський вибір українського суспільства видається авторові оптимальним орієнтиром для України в її прагненні до демократизму та відкритості.

Ключові слова: ідентичність, демократія, релігія і держава, імперіалістична політика, Йоран Терборн, Мирослав Маринович.

Організація Об'єднаних Націй проголосила перший рік третього тисячоліття Роком діалогу між цивілізаціями, чітко вказавши на те, що найважливіше завдання людства в новому тисячолітті – забезпечити мирне співіснування народів через діалог сучасних цивілізацій нашої планети. Якщо різні культури й різні народи, кожен із власною історією і своїми особливостями, зможуть спілкуватися між собою, то світові, в якому ми живемо, стане притаманною вже не «культура війни», як то було в ХХ столітті, а «культура миру», надія на краще майбутнє в новому сторіччі й новому тисячолітті. Та не встиг іще 2001 рік добігти кінця, як трагедія 11 вересня кинула тінь на благородні ініціативи міжнародної спільноти.

В інтелектуальному середовищі проблема «культури війни» і «культури миру» гостро постала після публікації статті Семюеля Гантінгтона,

а в 1996 році – і книжки.¹ Зроблені в ній висновки стали дуже впливовими серед філософів історії та теоретиків і практиків міжнародних відносин, і сьогодні мало хто сумнівається, що сучасні конфлікти можна розглядати лише як конфронтацію між ідеологіями, а точніше – як конфлікти між цивілізаціями. Багато з критиків Гантінгтона вбачають у його твердженнях легітимацію «твердої» політики (читай: агресії) Заходу супроти Китаю та ісламських культур, а також провідної миротворчої ролі Заходу на чолі зі Сполученими Штатами.² Дехто пов'язує вплив Гантінгтона на зовнішню політику Сполучених Штатів з поглядами британського історика Арнольда Тойнбі, який висував контрверсійні теорії щодо азійських лідерів початку двадцятих років ХХ століття і вбачав джерело життєвої сили всякої цивілізації в її релігії.³ Як Тойнбі, так і Гантінгтон стверджують, що відмінності в релігійних переконаннях часто стають причинами цивілізаційної конфронтації. Звісно, важливу роль відіграють також інші фактори, такі як національність, раса, економіка, але в багатьох випадках саме релігія є головним чинником формування етносу, народу чи цивілізації. Сучасні конфлікти часто є викликані політичними чи економічними чинниками, тобто розбіжними інтересами тих, хто при владі. Проте й ці конфлікти значно посилюються, коли в їхнє полум'я доливають релігійної олії. Тому-то від початку існування людства й аж дотепер важливим елементом залагодження конфліктів є відвертий діалог між релігіями.

Добігає кінця перше десятиліття нового сторіччя й нового тисячоліття, але процеси, які намітилися в попередньому сторіччі, тільки при-

¹ Samuel P. Huntington. *The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order*. New York 1996.

² «У світі без верховенства США буде більше насильства та безладу й менше демократії та економічного зростання, ніж у світі, де Сполучені Штати й далі матимуть визначальний вплив на міжнародні справи. Збереження міжнародної першости Сполучених Штатів – ключова умова не тільки добробуту й безпеки американців, а й побудови майбутнього світу свободи, демократії, відкритої економіки та міжнародного ладу» (Samuel P. Huntington. *Why International Primacy Matters // International Security* (1993/Spring) 83). Не виникає жодних сумнівів щодо близькості поглядів С. Гантінгтона і З. Бжезінського на роль США у світі в період після Холодної війни.

³ Див.: Арнольд Дж. Тойнбі. *Дослідження історії* / пер. з англ. В. Митрофанов, П. Тарашук: У 2-х томах. Київ 1995. Вплив А. Тойнбі на істориків і філософів історії очевидний, хоч багато хто вважає, що його історичні та культурогічні висновки надто узагальнені й надто наголошують на ролі релігії в самовідтворенні народів. Окрім цит. праці С. Гантінгтона, пор. також розвиток і нове обміркування історичного проєкту А. Тойнбі в працях Маршала Г. С. Годсона (Marshall G. S. Hodson. *Rethinking World History: Essays on Europe, Islam, and World History*. Oxford – Cambridge 1999, особл. с. 72-90) та Ентоні Д. Сміта (Anthony D. Smith. *Chosen Peoples: Sacred Sources of National Identity*. Oxford 2003).

скорюються. Невтішно символічні є не лише події 11 вересня. Глобалізація та криза світової економічної системи з усіма їхніми наслідками в плані розвитку людської цивілізації також радикально трансформують світ, і результат цих трансформацій дедалі важче передбачити. Коли мова йде про глобалізацію, то мається на увазі передовсім економічно зумовлений процес формування єдиного світового ринку.⁴ Глобалізацію слід відрізнити від інтернаціоналізації, оскільки перша зосереджується на економічних процесах, а остання має на меті передовсім політичну співпрацю. Ознаками глобалізації у світі є посилення конкуренції, дедалі активніші процеси приватизації, дедалі більша лібералізація законодавчих норм, пов'язаних з економічним розвитком. Утім, глобалізовані ринки не завжди можна ототожнювати з ринками вільними. Важливим наслідком глобалізації є зменшення ролі національного суверенітету, коли багато держав стає заручниками економічних і фінансових інтересів великих корпорацій. Відбувається перехід від національних економік, де є чітко визначені законом правила гри, до глобальної економіки, де таких правил поки що не існує. Один із чільників Всесвітньої Ради Церков, Роб ван Дрімелен, слушно запитує: «Якщо демократично обрані уряди держав готові підкорятися безособовим ринковим силам, то хто ж тоді обстоюватиме соціальну справедливість?»⁵ Отже, глобалізація стає новою загрозою для демократії. Мало того, у деяких регіонах процеси глобалізації викликають гостре неприйняття, яке може виявлятися і часто виявляється в загостреному відчутті власної етнічної та релігійної ідентичности.

У цій статті я не маю на меті запропонувати власний прогноз подій, що відбуватимуться найближчим часом у глобальному масштабі. Я спробую охарактеризувати й порівняти між собою погляди на перспективи розвитку європейської спільноти двох сучасних авторів – Мирослава Мариновича та Йорана Терборна. Спираючись на їхні висновки й на тойнівське розуміння взаємозв'язку між цивілізацією і релігією, я спробую в загальних рисах відповісти на питання про те, які завдання стоять перед Європою в контексті інтеграційних процесів не лише в політичній чи економічній, а й у релігійно-культурній площині.

Розглядаючи українську ідею в контексті світових та європейських цивілізаційних процесів, Мирослав Маринович погоджується з тезою Олександра Гриценка, що «будь-яке дослідження української національної думки рано чи пізно обертається дослідженням національних міфів або ж

⁴ Поп.: Rob van Drimmelen. *Faith in the Global Economy: A Primer for Christians*. Geneva 1998, с. 8.

⁵ Там само, с. 21.

виявляється ще однією, більш чи менш оригінальною, версією останніх»⁶. Мариновичу відомі критичні аргументи Наталі Яковенко проти міфотворчого погляду на формування української ідеї,⁷ та все ж він пропонує власну версію українського міфу, чи то пак української ідеї.

Посилаючись на Льва Гумільова, який стверджував, що етногенетичні процеси великою мірою зумовлені географічними чинниками, і на тойнівську тезу про «повний цикл повторюваного ритму Ін-і-Ян», Мирослав Маринович будує, як б сказав, «профетичну», але надто заплутану й міфологізовану теорію «маятникового перемикавання цивілізацій Сходу й Заходу».⁸ В цьому маятниковому перемикаванні перехрещуються і впливають один на одного три трикутники, які належать до різних рівнів: глобального, слов'янського та українського, проте тісно один від одного залежать. Перший трикутник має планетарний характер: «Схід – Захід – Ізраїль», другий – це східноєвропейський трикутник «Польща – Україна – Росія», а третій – це внутрішньоукраїнський трикутник «Січ – Київ – Галичина».

Головним двигуном перемикавання та динаміки цих трикутників є «пасіонарна енергія», щось на зразок гегелівського «об'єктивного духа». Цей дух «блукав Сходом і покликавав до життя цілу низку блискучих культур.., перемістився в “середину” планети, в якій надав духовну енергію дивовижним і засадничим для майбутнього історичного циклу культурам Греції і Риму». І якщо на світанку людської цивілізації перед вів Схід, то після «перемикавання цивілізаційних клем» центр цивілізації перемістився на Захід. За Мирославом Мариновичем, моментом «перемикавання» був прихід Ісуса Месії в Ізраїль; «роль Ізраїлю надзвичайно чітко окреслена: взяти на себе гріхи цього світу, тобто в якомусь сенсі – підвести ризику під попереднім етапом».⁹ Отже, відтепер центром формування людської цивілізації став Захід. Спочатку була Римська імперія, далі – розквіт Західної Європи, а кінцевою точкою походу «об'єктивного духа» на Захід стало створення

⁶ Див.: Олександр Гриценко. Міфології, ідеології, громадянські релігії: У пошуках виходу з кризи теоретичного перевиробництва // *Дух і Літера*, ч. 3-4. Київ 1998, с. 167; Мирослав Маринович. *Українська ідея і християнство, або Коли гарцюють кольорові коні Апокаліпсису*. Київ 2003, с. 7.

⁷ Про її погляди на українську ідею див.: Наталя Яковенко. *Нарис історії України: з найдавніших часів до кінця XVIII століття*. Київ 1997; а також виступ на інавгурації Українського католицького університету: Наталя Яковенко. Дилема «наука – дороги серцю істини» в українській історіографії // *Ідентичність і місія Українського Католицького Університету: Доповіді, промови і дискусії інавгураційних урочистостей 25-29 червня 2002 року*. Львів 2003, с. 40-49.

⁸ Див.: М. Маринович. *Українська ідея і християнство*, с. 64 і далі.

⁹ Там само, с. 65.

Сполучених Штатів Америки, після чого маятник знову почав рухатися на Схід. Цього разу місцем і моментом «перемикання» маятника став не Ізраїль, як це, за Мариновичем, мало би статися, а царська Росія, яка породила нового «месію» – В. І. Леніна, що був, можна сказати, антиподом справжнього Месії. Оскільки месія виявився фальшивим, а «комуністична імперія... зайняла місце класичного Сходу», пасіонарна енергія повернулася на Захід. І тепер «то тут, то там спалахують геополітичні “короткі замикання”, хоч найнерозв’язніший геополітичний вузол зав’язується у близькосхідному регіоні (Ізраїль – Палестина), який має вирішальне значення для долі людства, оскільки він є головним місцем переходу».¹⁰

Ці висновки Маринович переносить і на сучасну геополітику, вважаючи, що розширення Європейського Союзу та НАТО на Схід створює потребу замінити нинішню заходоцентричну парадигму парадигмою греко-римською, що гармонійно поєднує східні і західні елементи. Проте, на думку Мирослава Мариновича, Захід під проводом США не зумів «опертися спокусі збудувати *однополюсний світ*», а це, знову-таки, покликало до життя альтернативну антиамериканську політику двох гатунків: ісламську та російсько-китайську. Перша асоціюється з Усамою бен Ладеном, а друга – з контрольованим капіталізмом Росії та Китаю. Автор свідомий складності процесів, які він описує, але як підсумок пропонує свої «інтуїтивні відчуття», сформульовані в двох пунктах:

*Ситуацію [у світі] вдасться гармонізувати, якщо (а) зазнає реорганізації другий серединний простір планети – Слов’яницина і (б) епіцентр геополітичних «терезів» переміститься зі Слов’яниціни у перший серединний простір – Святу Землю, в якому і має завершитися досліджуваний нами цикл».*¹¹

У слов’янському трикутнику, на думку Мариновича, також не все просто, але процеси на загал подібні до тих, що відбувалися в трикутнику глобальному: в IX-X століттях місцем перебування пасіонарної енергії була могутня держава Київська Русь, що являла собою східний полюс слов’янського світу; у XIV столітті ця енергія перемикається на захід, у Польсько-Литовську державу через серединний простір України, а в XVII столітті перемикається через той самий серединний простір назад на Схід, до Московської держави. У цьому контексті зароджуються ідеї польського месіанства та Святої Руси, а також кирило-мефодіївська ідея України. Гармонія взаємозв’язків між вершинами цього другого трикутника сильно залежить від примирюючої і синтезуючої ролі України як

¹⁰ М. Маринович. *Українська ідея і християнство*, с. 68.

¹¹ Там само, с. 78.

серединного простору. «Патова ситуація у глобальній геополітиці буде тривати доти, доки свою гармонізаційну місію не виконає серединна зона – Україна, що є осердям великої серединної зони – Слов'янства».¹² Оскільки Польща вже мала досвід окупації свого східного сусіда, а Росія – окупації сусіда західного, Україна й досі лишається не до кінця зреалізованим народом. Але її самореалізація полягає не в панукраїнізмі чи українському імперіялізмі, як цього прагнули українські націоналісти, а в «поєднавчому месіанізмі».

Усередині третього трикутника відбуваються аналогічні процеси. Січ і Галичина – вершини українського трикутника. Через переслідування поляками українців у XVI-XVII століттях значна частина української еліти втекла на Січ. А Січ, хоча й орієнтувалася в геополітичному плані на Москву, стала середовищем, де зародилися надії на визволення України. У XIX столітті осередком «припливів» національного духу стала Галичина, де скристалізувалась ідея національного визволення; водночас тут сформувалася й прозахідна орієнтація української еліти. Сьогодні жоден із цих двох полюсів: ні Січ з її промосковськими тенденціями (Єдиний Економічний Простір), ні Галичина з її прозахідними настроями (Європейський Союз) – не спроможний до самореалізації, бо їхня функція – лише запліднювати, «тоді як *виношує* плід центральне осердя України», тобто Київ. Тому

завданням Києва сьогодні є не зректися Сходу, знову перекинувши державу виключно на західні орбіти (як гаряче рекомендують «прозахідники»), і не зректися Заходу, вертаючи країну на східні орбіти (як не менш гаряче рекомендують «просхідняки»), а стабілізувати ситуацію через гармонійне поєднання впливів Сходу і Заходу.¹³

Не слід забувати, що ці рядки написано ще до Помаранчевої революції, тож такі політичні настрої та термінологія чітко відображають тодішній стан пошуку орієнтирів серед української еліти. Так чи так, а головна думка, яку висловлює Маринович, – це заклик зреалізувати «*ефект геополітичного “доміно”*», тобто усвідомити важливу місію, яку Україна має здійснити в глобальному контексті. Кажучи словами автора,

якісна трансформація українського етнокультурного поля послужила б імпульсом для трансформації слов'янського «трикутника», тоді як ця остання надала б енергетичний імпульс для якісного перетворення геополітичного вузла.¹⁴

¹² М. Маринович. *Українська ідея і християнство*, с. 87.

¹³ Там само, с. 97.

¹⁴ Там само, с. 100.

Мирослав Маринович вписує формування сучасної української ідентичности в контекст процесів, які відбуваються на трьох окреслених вище рівнях. Проте внутрішнім стрижнем цієї ідентичности він пропонує зробити християнську перспективу, тобто віру в Ісуса Христа, який є Альфа і Омега історії. Не випадково з усіх книг Святого Письма Маринович чи не найчастіше цитує книгу Одкровення, що відображено навіть у заголовку його праці. Саме християнська віра, показує автор, була найдинамічнішим засобом формування європейської ідентичности як на Заході, так і на Сході Європи. Решту з приблизно 400 сторінок своєї книжки про українську ідею автор присвячує описові того, як була християнізована Європа, в які історичні епохи вона відходила від правдивого євангельського вчення та моралі, а в які – поверталася до нього й переживала культурне, церковне та суспільне відродження. Насамкінець, повертаючись до українського контексту, Маринович знову зачіпає питання про релігійне життя в Україні, але вже не послуговується моделлю маятникового перемикання пасіонарної енергії, а фактологічно обґрунтовує еклезіологічну модель Київської Церкви, яка могла б бути в сопричасті як із Римом, так і з Константинополем та Москвою.¹⁵ Іншими словами, згідно з Мирославом Мариновичем, гармонізація християнського релігійного життя в Україні Мирославом має дати поштовх до консолідації християнських Церков Заходу і Сходу, а відтак до якісно нового витка розвитку людської цивілізації.

До тез Мирослава Мариновича я ще повернуся трохи згодом, а тепер хотів би звернутися до Йорана Терборна – шведського соціолога, який, описуючи економічну, демографічну, соціальну та культурну ситуацію у світі та в Європі, не користується такими поняттями, як інтуїція чи відчуття, а намагається з погляду історії та соціології прослідкувати демографічні зміни, на підставі яких можна було би спрогнозувати розвиток людської цивілізації як в економічному, так і в культурно-релігійному плані.¹⁶

Насамперед Йоран Терборн розвінчує поняття «Заходу», в яке традиційно включають країни Західної Європи та Північної Америки. Після 1945 року поняття «Сходу» і «Заходу» формувалися під впливом загострення Холодної війни. У цій ситуації країни «Східного блоку», тобто комуністичний світ, дістали тавро «Сходу», тоді як «Захід» став синонімом Сполучених Штатів і їхніх сателітів, у тому числі країн Західної Європи,

¹⁵ М. Маринович. *Українська ідея і християнство*, с. 351-377 та 482-498.

¹⁶ Göran Therborn. *Post-Western Europe and the Plural Asias // Europe and Asia beyond East and West* / ред. G. Delanty. London – New York 2006, с. 24-44. Див. також: Göran Therborn. *Europe and Asias: In the Global Political Economy and in the World as a Cultural System // Asia and Europe in Globalization* / ред. G. Therborn, H. Khondker. Leiden 2006.

яка в цій ситуації стала політичним та економічним апендиксом США. Саме в цьому контексті можна краще зрозуміти зовнішню політику Сполучених Штатів і згадувану вище позицію Гантінгтона. Він стверджував, що «Європейської цивілізації» не існує, а є, з одного боку, «Західна цивілізація», яка включає в себе частину Європи і яка підпала під впливи Сполучених Штатів, а з іншого боку, «Православна цивілізація», яка спирається на спадщину православного християнства й охоплює Грецію та низку інших країн, що свого часу були залежними від Радянського Союзу.

Однак після завершення Холодної війни, особливо ж у контексті процесів європейської інтеграції та розширення Європейського Союзу, можна побачити, як Європа поступово виходить із тіні «Заходу». Отож у науковій літературі, яку видають європейські дослідницькі центри, фігурують лише поняття «європейських», а не «західних» цінностей, культури, цивілізації. Йдеться не про заперечення ідеї «Заходу» як такої, а тільки про те, щоб наголосити на європейській ідентичності.¹⁷ Таким чином Терборн обґрунтовує нове визначення Європи як обширу, що належить сьогодні до постзахідної цивілізації.

Дошукуючись коренів європейської ідентичності, Йоран Терборн використовує класичний канон ідентифікаторів, серед яких (а) західне християнство (а почасти, можливо, й східне), (б) спільна мова – латина (а також грека), (в) доба Відродження (яка зачепила також Грецію і Росію), (г) Просвітництво (наголос на науковому методі й раціоналізмі), (ґ) капіталізм із притаманною йому ідеєю приватної власності та (д) демократія (наприклад, щоби вступити до Європейського Союзу й стати повноцінним членом європейської спільноти, Греції, Іспанії, а пізніше країнам Східної Європи необхідно було провести низку реформ у політичній, соціальній та економічній сферах).¹⁸

Щоб завершити дискусію про Схід і Захід та показати, які неадекватні ці терміни для ідентифікації сучасних цивілізаційних поділів, Терборн зауважує: якщо й можна говорити про якусь одну Європу з єдиним спільним канонем, то, говорячи про Схід, треба розрізняти щонайменше п'ять різних регіонів, а саме: (1) Західна Азія, в цивілізаційній основі якої лежить арабська ідентичність, арабська мова, ісламська релігія, перська поезія й естетика, тюркський мілітаризм, спадщина Оттоманської та Могольської імперій і сучасна «нафтова» модернізація; (2) Східна Азія з її сінською цивілізацією, яка в географічному плані охоплює Китай, В'єтнам, Корею та

¹⁷ G. Therborn. Post-Western Europe and the Plural Asias, c. 25.

¹⁸ Про формування і перегляд «канону ідентифікаторів» Європи див. також: Johan P. Aronson. Contested Divergence: Rethinking the 'Rise of the West' // *Europe and Asia Beyond East and West*, c. 77-91.

Японію; її фундаментом є китайське ієрогліфічне письмо, конфуціянство з домішкою буддистської традиції та недавня «реактивна» модернізація; (3) Південна Азія (Індія) з її індуїстською цивілізацією, санскритом, священними ведичними текстами, спільним юридичним кодексом, що бере початок від законів Ману, політеїстичною релігією, багатокультурністю (індуїзм, іслам, сикхізм, зороастризм, християнство, буддизм), спільною сучасною мовою – англійською та національним спортом – крикетом; (4) Середня Азія з її монгольською цивілізацією, спадкоємницею імперій Чингісхана й Тамерлана; сюди належать Монголія, Казахстан, Киргизія, Узбекистан, Туркменістан і Таджикистан з їхньою сучасною модернізацією російського зразка; нарешті (5) Південно-Східна Азія з її високими яванською та малайською культурами, юридичними нормами адату, мирним індуїзмом, ісламом, а на Філіппінах – католицизмом; цьому регіонові теж властива «реактивна» модернізація, і за приклад тут може правити Сінгапур, який вважають найсприятливішим для бізнесу містом у світі.

Думку Йорана Терборна поділяє Джон М. Гобсон, який вважає, що європейська цивілізація має орієнтальні корені.¹⁹ У своїх дослідженнях він підтримує давніше висловлену тезу американсько-палестинського філософа Едварда Саїда, котру часто цитують як заклик до мирного співіснування різних культур:

Замість штучно створювати зіткнення цивілізацій, треба зосередити увагу на повільній співпраці культур, які багато в чому перетинаються, чимало запозичують одна в одній, знаходять різні способи співіснування... Але для такого ширшого розуміння нам потрібен час і терпеливий, скептичний аналіз, що спирався б на довіру до наших інтерпретативних спільнот (communities of interpretation), – спільнот, які так важко зберегти в сучасному світі, що вимагає від нас миттєвої дії та реакції.²⁰

Європейську інтелектуальну еліту донедавна – особливо в модерну епоху – вважали за авангард цивілізаційного розвитку людства. Концептуальне й політичне утвердження такої перспективи було пов'язане з європейською колоніальною експансією, а сама ця перспектива була одним із чинників економічного, інтелектуального та культурного домінування Європи у світі. Проте європейська експансія не завжди була вмотивована економічною доцільністю. Світоглядний пошук «істини» й прагнення

¹⁹ Див.: J. M. Hobson. *The Eastern Origins of Western Civilization*. Cambridge 2004; його ж. *Revealing the Cosmopolitan Side of Oriental Europe: the Eastern Origins of European Civilization // Europe and Asia Beyond East and West*, с. 107-119). Див. також: J. Abu-Lughod. *Before European Hegemony*. Oxford 1989; G. Delanty. *Inventing Europe*. London 1995.

²⁰ Edward Said. *Orientalism*. London [1978] 2003, с. xxii.

донести істину до «іншого» – це позиція, що зродилася, зокрема, із зустрічі грецького античного раціоналізму і юдейської традиції ексклюзивізму й тексто / тороцентризму, з подання синкретичного середовища єгипетської Александрії та економічної моделі Близького Сходу.

Джон Гобсон стверджує, що європейці звикли розглядати формування європейської ідентичності в категоріях конфронтацій, таких як, наприклад, хрестові походи (1095-1291), відкриття (або, точніше, повторне відкриття) Нового Світу (1492-1498) чи колоніальна політика XV-XX століть. Разом із тим європейські історики часто-густо применшують *космополітичну* природу Європи. Гобсон заявляє, що настав час деконструювати гантінгтонівське поняття «зіткнення цивілізацій», похідне від токсичного європоцентризму, сформульованого Максом Вебером та Карлом Марксом, і спрямоване проти орієнталізму. Європоцентристські дослідники вважають самоочевидним, що піднесення капіталістичної модерності – це досягнення виключно європейське, яке не потребувало жодної допомоги зі «Сходу». Насправді ж, як показує Гобсон, історично все було дещо інакше.

Ось лише кілька прикладів. По перше, ми забуваємо, що сама назва «Європа» походить від імени дочки Агенора, царя близькосхідного фінікійського міста Тир. Якщо Греція – колыска Європи, то слід пам'ятати й те, як високо греки шанували єгипетську й азійську культури. Зрештою, «чисто» європейської Греції ніколи не існувало, бо ж осереддям грецької культури було Егейське море, що омиває береги, з одного боку, Азії, а з іншого – Європи. По друге, як ми вже зазначали, одним із важливих ідентифікаторів Європи є християнська релігія. Але ж християнство – це релігія східна, яку європейці запозичили зі Сходу – або, точніше, яку принесли в Європу східні місіонери. Про високу східну цивілізацію європейці знали завжди. Яскравий приклад – ісламська Іспанія, яку називали свого часу «мостом світу». Іспанія успадкувала дивовижну маврську культуру (711-1000), яка, будиши ісламською, толерувала як юдеїв, так і християн. Допіру в 1492 році іспанці завоювали Гранадський емірат, поклавши край мусульманському пануванню на Іберійському півострові. Прийнято вважати, що Америку «відкрив» Христофор Колумб. Але слід пам'ятати, що саме в мусульман іспанці запозичили новий тип щоглових кораблів і саме в них навчилися орієнтуватися в морі за місяцем та зорями, адже це мусульманські вчені винайшли систему географічних координат і склали карту зоряного неба. Традиційно вважається, що в 1492-1800 роках відбувалася західна протоглобалізація. Справді, уже в середині XVI століття іспанці контролювали більшу частину Південної та Центральної Америки, Флориду, Кубу, а в Азії – Філіппінські острови. Проте не завжди робиться належний наголос на тому, що Європа була залежна від афроазійської

економічної системи, і великі географічні відкриття були не чим іншим, як результатом пошуку й освоєння альтернативних шляхів до Індії.

Доба Відродження – важливий складник європейської ідентифікації, але й тут не треба забувати, що оте Відродження було результатом запозичення й засвоєння цілої низки східних відкриттів і винаходів у галузі математики, геометрії, гігієни, медицини (наприклад, винахід анестезії), астрономії, астрології, кораблебудування. Переклад Арістотеля латинською мовою, що зумовив великий поступ у розвитку філософії та богослов'я, було зроблено, хоч як це дивно, з арабської мови.

До європейського канону ідентифікації належить також доба Просвітництва. Однак і тут слід пам'ятати, що протягом XVII століття великий вплив на європейських мислителів мала китайська філософія, яка оголошувала розум вільним від диктату віри. Сам Вольтер був китаєфіл і завдячував свій раціональний метод саме Конфуцію.²¹ Зрештою, капіталізм як економічна система теж, як виявляється, не був ексклюзивним винаходом європейців. Наприклад, Адама Сміта вважають батьком політичної економії та капіталізму, але не всі знають, що він учень французького економіста-«фізіократа» Франсуа Кене, а той більшість своїх ідей запозичив із конфуціянства й економічної системи Китаю.²² Саме від Конфуція Кене перейняв свою тезу: «Щоб задовольнити природу, можна робити все, що природне».

Прикладів східного впливу на розвиток Європи справді дуже багато. Винайдення компаса й системи географічних координат мусульманськими мореплавцями, винайдення паперу, гарматного пороху й самих гармат у Китаї в 850-1290 роках, промислова революція в Китаї XI століття, що стала моделлю для європейської промислової революції XVIII-XIX століть, парова машина, обробіток вугілля, руди, металу, сталі, шовку – все це також запозичення, що їх європейці приносили з Азії, засвоювали й далі вже своїми силами вдосконалювали. Отож, робить висновок Гобсон, Європу слід називати не окцидентальною (західною), а орієнтальною:

Таке заперечення [європоцентричної перспективи й ідеї зіткнення цивілізацій] зовсім не означає, що Європа не зударялася з «неєвропейськими» цивілізаціями, особливо в контексті імперіялістичної політики. Та це означає, що ідея зіткнення цивілізацій заважає побачити космополітичні міжцивілізаційні стосунки Європи зі Сходом,

²¹ У 1687 році було перекладено латиною книжку про Конфуція. У вступі до цього перекладу, що вийшов під назвою «Confucius Sinarum Philosophus», написано: «Можна сказати, що моральна система цього філософа безмежно досконала, але водночас проста, твереза й почерпнута з найчистіших джерел природного розуму... Ніколи ще Розум, позбавлений божественного Одкровення, не поставав таким розвиненим або наділений такою силою» (цит. за: J. M. Hobson. *Revealing the Cosmopolitan Side of Oriental Europe*, с. 115).

²² Див.: J. J. Clarke. *Oriental Enlightenment*. London 1997, с. 49.

котрі не тільки визначали напрям і хід європейської історії та були одним із її рушіїв, а й відігравали певну роль у формулюванні й переформулюванні самої ідеї Європи. Зрештою, – і це найголовніше, – віднаходячи наше спільне глобальне минуле, ми уможливуємо краще майбутнє для всіх.²³

Розглянувши Гобсонові міркування про історію формування європейської ідентичності, я хотів би повернутися до Йорана Терборна та його прогнозів розвитку людської цивілізації. Отже, Терборн спирається на статистичні дані, котрі опублікувала одна з найавторитетніших організацій, що займається демографічними проблемами, – Фонд у справах народонаселення Організації Об'єднаних Націй (UNFPA). Згідно з даними Фонду, на початку ХХ століття в Європі проживала чверть світового населення. Відтоді Європа пережила не лише дві світові війни, але й швидко відбудову та розквіт у другій половині ХХ століття. Проте станом на 2000 рік в Європі проживала всього-на-всього восьма частина світового населення, а в 2050 році, за прогнозами Фонду, тут проживатиме тільки одна п'ятнадцята від усього населення планети. Ці цифри свідчать про щось дуже важливе: ті країни, які на «Заході» ще донедавна вважали такими, що розвиваються, завтра матимуть не лише численніше, а й молодше, динамічніше, працездатніше та більш схильне до новаторства населення, ніж Європа. Різницю між регіонами світу в демографічному прирості до певної міри нівелюватимуть процеси міграції, та все одно вона буде надто разюча, як це видно з поданої нижче таблиці.

**Прогноз приросту населення за регіонами світу
на 2000-2050 рр. згідно з даними
Фонду в справах народонаселення ООН (2001)²⁴**

<i>Прогнозована кількість населення у 2050 р.</i>	<i>Приріст за 2000-2050 рр.</i>	
Субсахарська Африка	1680	+1045
Латинська Америка й Кариби	806	+280
Північна Америка	438	+120
США	397	+111
Східна Азія	1665	+173
Китай	1462	+177

²³ J. M. Hobson. *Revealing the Cosmopolitan Side of Oriental Europe*, с. 119.

²⁴ Наведено за: G. Therborn. *Post-Western Europe and the Plural Asias*, с. 40.

Деякі міркування про формування сучасної європейської ідентичності

Японія	109	-19
Південна Азія	2345	+933
Індія	1572	+547
Пакистан	344	+199
Південно-Східна Азія	800	+170
Індонезія	311	+97
Західна Азія та Північна Африка	920	+457
Європа	603	-123
Росія	104	-44
Сумарно у світі	9322	3186

Афганістан віднесено до Західної Азії, а в показниках Європи враховано населення нових членів ЕС та Балканських країн.

З таблиці чітко видно, що за наступні п'ятдесят років сильно зросте населення Південної та Південно-Східної Азії (майже на півтора мільярда), а також Африки (більш як на мільярд). На тлі прогнозованого демографічного зростання в цих регіонах впадають в очі від'ємні показники приросту в Європі, Росії та Японії. З когорти так званих країн Заходу лише Сполучені Штати мають додатний приріст, хоч і тут він прогнозується не надто високий і зумовлений буде, найпевніше, черговими хвилями імміграції. Терборн стверджує, що старіючі популяції, як-от європейська чи японська, мають природні труднощі з тим, щоб не втрачати динамізму й підтримувати інновації. Сучасні теорії економічного розвитку наголошують, що для стабільного зростання економіки потрібна молода робоча сила, тобто працівники віком від 20 до 40 років, тоді як у Європі середній вік працівника вже сьогодні становить 48 років (у Японії – 49).²⁵

У цьому контексті Йоран Терборн стверджує, що на людство чекає переоцінка найголовніших цінностей, оскільки в майбутньому світі домінуватимуть культурні й релігійні погляди найчисленніших цивілізаційних груп: східно- та південноазійської. Звісно, представники цих регіонів, емігруючи до Європи чи Америки, наражатимуться на спротив з боку європейської та американської культури, особливо з огляду на поширене серед американців уявлення про те, що США покликані утримувати політичний контроль над світом. Однак багато залежатиме й від того, як саме відбуватиметься зустріч цих культур. Терборн вважає, по-перше, що Європа має зайняти раціональну позицію невтручання в зовнішні конфлікти, які відбуваються між Сполученими Штатами і країнами Західної Азії.

²⁵ Див.: UNFPA. *The State of the World Population in 2001*. New York 2001, табл. A11.

По-друге, Європа повинна вийти з тіні «Заходу». А по-третє, вона мала б утримуватися від імперіялістичних претензій. З іншого боку, Європа має бути відкритою і готовою до адаптації, синтезу та творення нових цивілізаційних форм у сфері економіки, суспільства й культури – до всього того, що так добре вдавалося їй протягом попередніх століть.

Отже, я зробив короткий огляд ідей і прогнозів двох авторів, Мирослава Мариновича і Йорана Терборна, кожен з яких по-своєму бачить сучасне становище Європи й подає власні прогнози та рекомендації щодо подальшого розвитку європейського суспільства. Маринович вбачає особливу місію України в тому, щоб розв'язати європейські та глобальні проблеми шляхом консолідації своїх сил як серединного простору, передовсім шляхом об'єднання християнської Церкви в Україні й переміщення «цивілізаційних терезів» у так званий перший серединний простір – Ізраїль. Терборн пропонує Європі залишатися осторонь будь-яких політичних конфронтацій і бути відкритою до сприйняття і синтезування неєвропейських цінностей, але при цьому не зрікатися найважливішої з власних цінностей – демократії. Методологія і підходи в цих двох авторів дуже різні, а відповідно, різняться й висновки, проте мені здається, що порівняння їхніх ідей може допомогти нам дати повнішу відповідь на питання, які я поставив на самому початку: що насправді діється у світі та як нам, українцям, жити далі в спільній Європі (дарма що Україна ще не член Європейського Союзу)?

Як уже було сказано, Йоран Терборн деконструє стереотипний погляд на світ крізь призму поділу на Схід і Захід. Натомість для Мирослава Мариновича цей стереотипний погляд є вихідною точкою для формулювання теорії про три трикутники й перемикання цивілізаційних клем між різними полюсами. Для Терборна важливий наголос на європейській відкритості до неєвропейського, особливо до Сходу, і на визволенні Європи від політичної гегемонії Сполучених Штатів. Консолідація внутрішньої і зовнішньої політики Європейського Союзу та уважне дослідження проблеми сучасної європейської ідентичності мали б сприяти стабільному розвитку цього континенту в гармонії із сусідами. Натомість Маринович розглядає подальший союз європейців зі Сполученими Штатами як невід'ємний елемент майбутнього західного світу й радить тільки, щоб Захід змінив своє ставлення до Сходу із суто римського на витримане в греко-римському дусі.

Найбільше питань викликають міркування Мариновича про «пасіонарну силу», тобто «гегелівський дух», який переходить від одного полюса до іншого. Маринович визнає, що теорія про трикутники – це лише його власна інтуїція, яка покликана задати контекст для формулювання його бачення української месіянської ідеї. Зрозуміло, що інтуїцію не завжди можна описати словами; щоб виразити її, часто доводиться звертатися до метафор і міфів. І все-таки не зовсім ясно, як саме Україна – сконсолідувавши в собі

християнську пасіонарну енергію та об'єднавши християнські апостольські Церкви в єдину Церкву, що перебувала б у сопричасті і з Римом, і з Константинополем, і з Московією – мала б передати ініціативу «серединного» простору Слов'янщини назад до Ізраїлю. Хтось може витлумачити це як створення найчисленнішої у світі східної Церкви, яка після цілковитої внутрішньої інтеграції визнала би своїм патріархом єпископа Єрусалиму. Можлива й політична інтерпретація цих ідей у сенсі політичного альянсу між Україною та Ізраїлем і доленосного дипломатичного договору між Ізраїлем і Палестиною за українським, а не європейським чи американським посередництвом, – договору, який урегулював би політичну кризу на Близькому Сході. Проте найнебезпечнішим, на мою думку, було би хіліастично-богословське тлумачення цієї тези Мариновича, згідно з яким після консолідації українського християнства мало б настати Друге Пришестя Месії, якого очікує весь християнський світ. Цим приходом Христос підбив би ще один підсумок, «підвів би ризику під попереднім етапом» – можливо, уже востаннє в історії. Нерелігійні інтерпретації біблійної книги Одкровення завжди приводили інтерпретаторів до цілковитого фіяско, але я переконаний, що сам Мирослав Маринович свідомий цього й зовсім не це мав на увазі. Утім, питання все ж залишається відкритим.

Набагато зрозуміліша теза Йорана Терборна, який пропонує не ділити світ на Схід і Захід, а навпаки, об'єднати його, адже інтеграційні процеси відбуваються в контексті глобалізації та інтернаціоналізації, тож у вииграші буде не той, хто зводить мури чи точить ножі, а той, хто вміє впізнати в опонентів свого давнього друга, з яким треба разом будувати майбутню *ойкономію*. Приголомшливі демографічні зміни у світі, як і глобалізація в цілому, мають наслідком дедалі швидше зближення Європи з азійськими спільнотами. Під цим оглядом Терборн і Маринович дуже близькі, бо хоч космополітизм Терборна не цілком узгоджується з християнським поглядом на ставлення до «свого ближнього», ми бачимо в обох авторів той самий заклик до взаємної відкритості й неагресивності.

Так, Україні слід консолідувати свої внутрішні сили, а особливо свій культурний і церковно-релігійний потенціал, який у новому тисячолітті справді дає українцям великий шанс трансформувати суспільство принаймні на рівні моральних засад і соціального служіння. Також можна погодитися з тим, що консолідація українського християнства може дати великий поштовх до релігійного відродження Європи. Але мені здається, що слід утримуватися від надто міфологізованих екстраполяцій внутрішньорелігійних відносин на суспільство загалом. Душпастирська конституція про Церкву «Радість і надія» говорить про певний зв'язок між людським поступом і поширенням Царства Небесного, однак наголошує на тому, що це все-таки різні речі:

Слід проводити ретельне розрізнення між земним прогресом і становленням Царства Христового, хоча цей прогрес, оскільки він може причинитися до кращого впорядкування людського суспільства, має все-таки дуже важливе значення для настання Царства Божого.²⁶

Єдиний спосіб прискорити Друге Пришестя Христове – це, як каже апостол Петро, жити у святості: «Якими ж слід вам бути святими у всім вашім житті та в побожності, очікуючи і прискорюючи день Божого приходу, коли небо, палаюче, розтане і первні, розпалені, розтопляться!» (2 Пет 3:11-12).

З іншого боку, Україна – чи Слов'янщина – має проводити соціально-економічні реформи й консолідувати релігійні сили не задля того, щоб спасти світ, а задля власного добра. Європа, а не Росія видається сьогодні оптимальним орієнтиром для українського суспільства, адже в європейській спільноті Україна зможе спільно з партнерами відкривати для себе Близький, Далекий та «Північний» Схід, але не коштом втрати надзвичайно важливих сучасних європейських цінностей – демократизму й відкритості, а шляхом відмови від українського чи європейського імперіялізму. І з цим згодний як Мирослав Маринович, так і Йоран Терборн.

Oleh Kindiy

**Visions of Emerging European Identity:
from Ukrainian “Apocalypticism”
to Global Demographic Prophecies**

The article discusses the development prospects of the modern European community and its Ukrainian component in the context of analyzing the works of two contemporary thinkers: Myroslav Marynovych and Göran Therborn. Based on their ideas as well as on the Toynbean understanding of the relationship between society and religion, it seeks to delineate the tasks facing Europe within the current integration processes, which are not only about politics and economy, but also about culture and religion. For Ukraine, in its aspirations towards democracy and openness, the European orientation seems the most optimal.

Keywords: identity, democracy, state and religion, imperialist politics, Göran Therborn, Myroslav Marynovych.

²⁶ II Ватиканський собор. Душпастирська конституція про Церкву в сучасному світі *Gaudium et Spes*, п. 39.